

ІМ'Я Г.І. КОСАГОВА В ІСТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

В статті розглянуті життєвий шлях та службова кар'єра стольника, думного дворянина, воєводи та намісника, генерал-поручика Г. І. Косагова, з ім'ям котрого пов'язані важливі події регіональної історії XVII ст.

***Ключові слова:* Г. І. Косагов, Богородицька фортеця, Запорозька Січ, Туреччина, Кримське ханство, козаки, війна.**

В статье рассмотрены жизненный путь и служебная карьера стольника, думного дворянина, воеводы и наместника, генерал-поручика Г. И. Косагова, с именем которого связаны важные события региональной истории XVII в.

***Ключевые слова:* Г. И. Косагов, Богородицкая крепость, Запорожская Сечь, Турция, Крымское ханство, казаки, война.**

The author considers life and career development of the stolnik, Duma nobleman, voivode and vicegerent, general-lieutenant G. I. Kosagov, whose name is associated with important events in the regional history of the XVII century.

***Key words:* G. I. Kosagov, Bogoroditskaya fortress, Zaporizhian Sich, Turkey, the Crimean khanate, the Cossacks, war.**

Працюючи з писемними джерелами останньої чверті XVII ст., пов'язаними з історією Богородицької (Новобогородицької) фортеці, ми звернули увагу на часто повторюване в них прізвище Григорія Івановича Косагова, поійменованого стольником, думним дворянином, воєводою, намісником та генерал-поручиком, що визначає його соціальний стан і належність до «нової» військової верхівки. Тільки в «Іменному покажчику» 3-го тому зібрання архівних документів ім'я Г.І. Косагова згадується на 31 сторінці, поступаючись за чисельністю лише царським особам і таким знаним історичним діячам як І.С. Мазепа та В.В. Голіцин [17, с. 455]. Згадки цього імені пов'язані, по-перше, із листуванням російського уряду з Польщею та Туреччиною, у забезпеченні безперервності та безпеки якого Г. І. Косагову належала важлива роль, по-друге, з його участю у військових подіях часів регентства царівни Софії, зокрема часу підготовки спільних із запорозьким козацтвом походів проти Криму. Особливий інтерес для регіональної історії мають документи, в яких відображена діяльність Г.І. Косагова по керівництву будівництвом у Присамар'ї Богородицької фортеці та наступне управління нею.

Нестачу відомостей щодо походження та попередньої кар'єри Г.І. Косагова до значної міри компенсують праці російських дослідників, присвячені історичним подіям XVII – «бунтарного» – сторіччя. В них ім'я

Григорія Івановича Косагова згадується у зв'язку із військовими подіями на теренах України за час військових протистоянь із Польщею (1654-1667) і Османською імперією (1672-1681), а також Кримських походів (1687, 1689 рр.). Саме військовій стороні в багатогранній біографії Г. І. Косагова було приділено головну увагу, що, на нашу думку, пояснюється його входженням до російської частини генералітету так званих «полків нового строю», котрим відведено важливу роль у російській військовій історії [3; 12; 13]. Особливої уваги заслуговують присвячені Г. І. Косагову біографічні огляди. Саме вони відтворюють образ цієї неординарної людини, яка брала участь у багатьох подіях історії України в цілому і нашого краю, зокрема.

Серед авторів таких праць брянський історик О.О. Рогожин, в ряді публікацій котрого та кандидатській дисертації знаходимо посилання на архівні джерела з відомостями стосовно походження та життєвого шляху Г.І. Косагова [13]. З статті «Думный дворянин генерал-поручик Г.И. Косагов» дізнаємося про належність роду Косагових до «слуг митрополичьего дома»; призначення батька в 1646 р. «головою у стряпчих и дворян московских»; отримання самим Г.І. Косаговим чину стряпчого в 1641 р. Однак точні відомості про час і місце його народження в них відсутні [11, с. 132-141].

Початок військової кар'єри Г.І. Косагова пов'язаний із російсько-польською війною 1654-1667 рр. У 1658 р. він, за підтримки голови Білгородського розряду (військово-адміністративного округу – *І.К.*) Г.Г. Ромодановського, очолив загін під час походу Білгородського полку проти І. Виговського. Вдалі дії позначилися на подальшій його кар'єрі. Навесні 1663 р. за наказом та грамотою з Розрядного приказу стряпчого Г.І. Косагова на чолі загону з 500 драгунів, солдат та донських козаків було послано «у Запороги», для спільних військових дій із січовиками проти кримських татар. У царській грамоті на ім'я гетьмана І. Брюховецького мета дії загону визначалася як «над Крымскими и над Ногайскими улусы промышлять сообча с войском Запорожским». Уряд Олексія Михайловича, вкрай зацікавлений «українськими справами», надавав Г.І. Косагову незвичайно широкі повноваження. В наказах та царських грамотах 1660-х рр. прізвище Косагова пишеться із «вічем», тобто, за ім'ям та по батькові, що було ознакою царської поваги [11, с. 133]. Як зазначає О.О. Рогожин, «Косагов со своими «ратными людьми» был одним из важнейших инструментов правительственной политики на территории Украины» [11, с. 133].

Влітку 1663 р. на прохання гетьмана І. Брюховецького загін Косагова брав участь у приведенні до присяги мешканців міст Кременчука, Переволочної та Потоків, які схилилися на бік Польщі. Не бажаючи воювати із козаками П. Дорошенка, Косагов діяв як дипломат. Він зосередився на розгромі загону кримських татар, який стояв під Кишеньками, відправивши у повсталі міста своїх агітаторів. Це дозволило йому «подвести под руку государя» їхніх мешканців майже без бою [12, с. 358].

Восени того ж року Г. І. Косагов здійснив рейд по татарських поселеннях за Дністром, після чого разом із запорозьким кошовим І. Д. Сірком виступив в

похід на Крим. Внаслідок неочікуваного татарами штурму Перекопу, місто було захоплено, за винятком цитаделі, де засіли яничари. Однак прихід загону татарської кінноти примусив Косагова зняти облогу. По поверненні на Січ стало відомо про підготовку татар до спільного з поляками походу проти м. Кодак, в якому на той час перебував гарнізон з 20 козаків.

Оскільки Кодак був важливим пунктом на шляху постачання Запорозької Січі, до Косагова й Сірка надійшов наказ виступити на його захист. На цей час загін Косагова нараховував лише 200 ратників. Сірко теж повідомляв, що козаки «всі пішли по домах своїх». Однак 6 грудня 1663 р. спільний загін Косагова – Сірка та калмиками мурзи Еркет Актурая вийшли із Січі в напрямку на Перекоп. Поблизу р. Колончак «устрою коньми кош, учинили бой», в котрому розбили татар, яких переслідували до самого Перекопу. Кримський хан, за повідомленням Косагова, відмовив польському королю у допомозі при нападі на Лівобережну Україну, оскільки «ему многую помешку чинят из Запорожья Черкасы и твои, Великого государя ратные люди и Калмыки» [12, с. 359]. Косагова було відкликано до Білгородського розряду з метою пошуку втікачів з війська, однак вже навесні 1665 р. він повернувся на Запорожжя, де разом із призначеним воеводою Я. Т. Хитрово сформував загін з 2,5 тис. ратників. Однак запорозькі козаки виступили проти призначення воевод, і Косагов опинився в ізоляції: «... Живу не знаю, за невольника или за подзорца» [12, с. 360]. Остання справа 1660-х рр. пов'язана із військовими діями разом із Миргородським і Гадяцьким полками проти намагань П. Дорошенка оволодіти Кременчуком. В 1666 р. Г. І. Косагову було пожалувано чин стольника; в документах його згадують як «стольника и воеводу», однак виходу з політичної кризи для нього не було, і він залишив Україну [12, с. 360].

У 1671 р. Косагову було доручено виступити проти С. Разіна, але в дорозі на Дон стало відомо про його затримання. Г. І. Косагову надійшло розпорядження привести донських козаків до «хресного цілування» – присяги царю Олексію Михайловичу, роздавши їм в нагороду т. зв. «царську казну». О. О. Рогожин відзначає, що це був перший випадок принесення донцями присяги російському царю [11, с. 133-134].

На початку війни з Османською Портою (1672) Косагов брав участь у будівництві флоту біля Воронежа, керував передовим загonom російської облоги Азову, у 1674 р. – командував флотилією з човнів, що вийшла з Дону в Азовське море, де діяла турецька ескадра [11, с. 135].

Однак головні події війни 1676-1677 рр. були пов'язані із Україною. Оскільки ці події отримали широке висвітлення у дослідженнях, обмежимося згадкою лише тих, в яких Косагов брав безпосередню участь [2, с. 89-92]. За часів першого Чигиринського походу 1676 р. він очолював 15-тисячний російський корпус, підсилений 3-ма козацькими полками під керівництвом генерального бунчужного Леонтія Полуботка [14, с. 204]. Дії цього загону призвели до розгрому війська протурецьки орієнтованого П. Дорошенка і захоплення Чигирини. Коли до Чигирини підійшла величезна турецько-татарська армія, в бою при Бужинській переправі через Дніпро 28 серпня 1677

р. загін Косагова, який складався з кінноти та «виборних» козаків, розбив вщент татар і турок, що мало вирішальне значення [14, с. 210]. За цей бій полковник Г. І. Косагов отримав чин генерал-майора [11, с. 136]. Наступного року його участь у битві за Чигирин полягала у забезпеченні переправи військ через Дніпро та охороні табору від ворога. Для цього він знов обрав Бужинську переправу, з метою утримання котрої від атак ворога йому було надано корпус, підсилений двома козацькими полками, всього 9719 вояків. По закінченні військової компанії Г. І. Косагов йменувався вже генерал-поручиком [11, с. 137].

За твердженням О. О. Рогожина, наступний етап в житті Г. І. Косагова (1679-1682) пов'язаний із відновленням військових укріплень Білгородської і будівництвом Ізюмської ліній. Будівельні роботи здійснювалися силами «служивих людей» Білгородського розряду. Згідно з планом Косагова, оборонну лінію було винесено за р. Мжа. Таким чином, Муравський шлях, яким зазвичай рухалася татарська кіннота, перетинався валом. Однак влітку 1682 р. будівельні роботи припинилися у зв'язку із внутрішньополітичними обставинами, що призвели до регентства цариці Софії [11, с. 138]. Як пише О. О. Рогожин, саме цей час став найвищим у кар'єрі Г. І. Косагова, чому немалою мірою сприяла належність останнього до близького оточення видатного політичного діяча того часу кн. В. В. Голіцина. Косагов брав участь у його Кримських походах; отримавши у 1688 р. чин думного дворянина, який надавав право участі у засіданнях Боярської думи, виступав на боці прихильників політики Голіцина [11, с. 138]. І саме за цього періоду Г. І. Косагов стає важливим персонажем регіональної історії Подніпров'я [9, с. 181-182].

Повернення Г. І. Косагова на землі Запорожжя відбулося через 20 років після перебування тут у 60-тих роках і було пов'язано із політичними і військовими подіями, зокрема підписанням у 1686 р. «Вічного миру» із Польщею, спрямованого проти Туреччини й Кримського ханства. Якщо за Адрусівським договором 1667 р. Запорозька Січ повинна була перебувати у подвійному – російському та польському – підданстві, то за новими умовами запорожці ставали виключно російськими підданими, що поглиблювало внутрішній розкол [2, с. 97]. Ім'я Косагова знову з'являється у царських грамотах і листах, адресованих як до «нашого генерала і воєводи», так і до кошових отаманів та кримського хана Селім-Гірея [17, с. 51, 54-55]; сам він в свою чергу повідомляє уряд про події на Запорожжі [17, с. 62, 63]. Багато уваги в листуванні приділено організації зустрічі між представниками Росії, Запорожжя, Туреччини й Криму в Казикермені з метою, щоб «ссоры все успокоились» [17, с. 68]. Під час першого Кримського походу князя В. В. Голіцина 1687 р. Косагов знаходився у війську, здійснюючи зв'язок із запорожцями. Як відомо, похід завершився невдачею, що призвело до звинувачення в зраді й арешту гетьмана Г. Самойловича та обрання гетьманом І. С. Мазепи. За «статтями» Коломацької ради, підписаними Мазепою, «на південній межі Гетьманщини вздовж Орелі й Самари мали бути побудовані укріплені міста для охорони від татарських нападів» [2, с. 102]. На початку

1688 р. думний дворянин, воєвода і намісник волокаламський Косагов бере участь у нараді, за присутності ближнього окольничого, воєводи і намісника карачаєвського Л.Р. Неплюєва та гетьмана І.С. Мазепи, де обговорювався план нового походу на Крим [11, с. 138]. Від цього часу збереглося багато документів, в яких присутнє ім'я Косагова у зв'язку із будівництвом фортець у Присамар'ї.

Квітнем 1688 року датовано початок будівництва Богородицької (Новобогородицької) фортеці на р. Самарі, лівому припливі Дніпра, де зараз розташоване селище Шевченко м. Дніпропетровська [7, с. 130-133]. Тоді ж було відправлено близько 20 тис. т. зв. «лопатників» для початку будівництва. На нараді 3-го липня 1688 р. поблизу Коломака за участі І.С. Мазепи, Л.Р. Неплюєва та Г.І. Косагова, було вирішено йти військом «скорым поспешением» на р. Самару. Будівництво велося за проектом В. фон Залена: у стислі терміни було споруджено «рви и вали». Мазепа повідомляв Москву, що «в первых числах августа та крепость станет в своем совершенстве». Воєводою було призначено К. Малієва, котрого за нездатністю до керування змінено Г.І. Косаговим [12, с. 362].

В нашому розпорядженні є низка документів, яка дозволяє визначити роль останнього не лише як керівника будівництвом сучасної, за тими вимірами, фортеці, а й організатора військового та осілого життя як у фортеці, так і навколо неї, що вимагало неабияких військових, господарських і дипломатичних здібностей. Особливо напруженими виявилися відношення Косагова із запорозьким козацтвом, що розглядало Присамар'я як свою споконвічну спадщину і вимагало від російського уряду припинення будівництва. В листі кошового отамана Григорія Сагайдачного на ім'я гетьмана І. С. Мазепи від 24 квітня 1688р читаємо: «й дошло нам ведати, иж приезджал высланный от его милости Леонтия Романовича Неплюева ... в пуцу нашу и пасеку векуйстую дедзинскую войсковую оглядаючи месц для робленья в Кильчены городка и на иных месцах Самари... тому ся барзо дивуем, где отвеку жадных городов в пуци нашей векуистой нехто не ставил... я кошовий атаман зо всем посполством старшим и меншим жадною мерою в пуци нашей и державе векуистой войсковой жадных городов в Самаре ставити не позволяем и позволити нам того не доведется, ... о чем будем бити челом им великим государяем нашим...» [17, с. 93]. Близький за змістом лист був відправлений до залоги, що стояла на острові Кодак [17, с. 95]. Про протидію запорожців свідчать донесення І. С. Мазепи і В. В. Голіцина в листі «из походу с речки Кильченки» [17, с. 107]. В царській грамоті Війську Запорозькому від 14 червня 1688 р. і ряді наступних листів знаходимо розгорнуті пояснення мети будівництва самарських фортець – «быти тому городу для пристанищ наших ц. в-ва ратных людей и для складу всяких запасов впредь даст Бог воинского на Крым походу... для вящего неприятелю утеснения и для защищения от их же неприятельского приходу на великороссийские и малороссийские города, а паче защищая самих вас» [17, с. 111]. Запорожцям гарантувалося збереження усіх їхніх привілеїв та прав власності [17, с. 112]. Гетьман І. С. Мазепа також

відправив до запорожців листа, в якому повідомляв про намір йти разом із царським військом від Самари на Крим у 1689 р.

З документів видно, що у будівництві та налагодженні життя в Новобогородицькій фортеці серед таких відомих діячів часів регентства царівни Софії як В. В. Голіцин, І. Ф. Волинський, Л. Р. Неплюєв, найпомітніше місце належить Г. І. Косагову. Уявлення про масштаби та умови будівництва, яке відбувалося по вересень 1689 р. надає «Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба» [17, с. 127-136]. В загальному переліку зробленого зустрічаємо відомості про роботи «полку думного дворянина и воеводи Григория Івановича Косагова», які вражають масштабністю: споруджено 50 великих рублених хат, 4 величезні сараї під склади, 3 гарматних розкати, 410 сажених високого валу, городові рублені стіни. З Кодацького острова було перевезено дерев'яні житлові будівлі, човни-струги, провіант; було накоплено 800 возів сіна. З листа гетьмана І. С. Мазепи дізнаємося, що управління фортецею доручено думному дворянину, воеводі і наміснику волоколамському Г. І. Косагову [17, с. 130].

Діяльність Косагова в цій якості знаходить висвітлення у «листах царів на Самар до воеводи Григорія Косагова», листуванні гетьмана Мазепи та інших [17, с. 137-156]. За його клопотанням уряд дав дозвіл на оселення в Новому Богородицькому городі 1000 сімей вихідців з українських полків, чим викликано будівництво великого посаду, обнесеного валом, дослідженого археологічно [6, с. 164-175]. Також було дозволено «за валом в крепких и пристойных местех торговати питьем привольною торговлею с платежом от товаров достойных» [17, с. 114-115], що сприяло розвитку торгівлі [4, с. 187-190; 15, с. 183-186] та ремесел, зокрема суднобудівного, ковальського гончарного та інш. [16, с. 135-137]. Зусиллями Косагова у Богородицькій фортеці було відкрито лазарет та аптеку [5, с. 66-72]. Важливим обов'язком, що ним опікувався Косагов, було забезпечення запасів продовольства для утримання гарнізону та наступного походу проти Криму, яке надходило переважно з Києва по Дніпру. Із донесень воеводи дізнаємося про надзвичайно цікаві подробиці стосовно гідрології Дніпра та Самари того часу, також про наявність у війська транспортних засобів і коней [17, с. 117, 118-119, 121-122].

Г. І. Косагов стежив за зміцненням боєздатності фортеці. За його воєводства тут діяли суворі заборони щодо вирубки лісу – дубової товщі – навкруги фортеці; вимагалось стежити за збереженням очеретяних заростей по берегах Самари, які повинні були протидіяти пересуванню татарської кінноти у випадку нападу [8, с. 4-9]. Все це знаходиться у суперечності із звинуваченнями Косагова запорожцями у руйнації самарської пущі. З метою попередити випал степу татарською кіннотою, він посилав на початку літа людей «в дальние места траву вижигать» [17, с. 123].

Активних військових дій за часів перебування Косагова в Богородицькій фортеці не відбувалося за відсутності нападів ворога. Однак ним велися переговори із запорозьким кошовим отаманом Ф. Лихопоем стосовно спільного «військового промислу». У листі-відповіді кошовий докоряє, що Косагов «для

промислу словом толкуете, а не делом» і що «зело есмы свидоми, что не чрез кого иного, только чрез совет ваш пуца наша и пасека вековечная войсковая учинилась розорена и город, который ныне построен вновь, того не есть то город, но смех учиненный». Кошовий погрожує Косагову: «бережитесь же, чтоб и вас не встретило тож, как и бывший гетман за тож не воскрес» і вимагає від нього «чтоб не было никакой досады и утеснения» козакам Кодака і Самарі [17, с. 125-126]. В листі до В. В. Голіцина гетьман Мазепа повідомляє про вкрай вороже ставлення козаків до Косагова, що не було взято до уваги при його призначенні представником російського уряду на Січі. Такі особисті якості Г. І. Косагова, як сміливість, володіння дипломатичним даром, дотримання слова сприяли подовженню його перебуванню на Запорозжжі.

Падіння у 1689 р. уряду регентства Софії та прихід до влади партії Петра призвело до кардинальних змін у політичному житті тодішньої Росії. На відміну від більшості свого близького оточення, Г. І. Косагов майже не постраждав при зміні влади [14, с. 462], що пояснюється, за О.О. Рогожиним, його постійним перебуванням далеко від Москви. В останній раз Косагов згадується у 1692 р. в якості путивльського воєводи.

Наші уявлення про цю неординарну особистість деякою мірою доповнюють відомості про його звички і спосіб життя. Духовник Г.І. Косагова звинувачував його у читанні «еретичних» книг. О.О.Рогожин робить припущення, що то могли бути книги польського походження, з якими він мав можливість ознайомитися під час перебування на Гетьманщині [11, с. 140]. Важливо інше – цікавість до книг не рекомендованих церквою. З його листів відомо, що Косагов володів «живой и яркой речью». Судячи з деяких висловлювань, в котрих вжито терміни «шах» і «мат», він був знайомий із цією інтелектуальною грою [11, с. 140]. Однією із найбільш відомих сучасникам рис поведінки Григорія Івановича була його любов до жінок, прояви якої інколи впливали на виконання служби. Так, у листі до гетьмана Брюховецького щодо причин виведення загону Г.І. Косагова з Січі, кошовий Рог відповідає: «Мы и сами надивиться не можем, зачем он ушел. Мы его не выгоняли; мы не изменники, как он нас описывает, не знаем, не для того ли пошел, что у нас кукол ночных нет, с которыми, думаю, на Руси уже натешился» [18]. Ходили чутки, що Григорій Іванович Косагов помер внаслідок «любоострастной» хвороби, що не було рідкістю у куртуазному XVII ст.

Таким постає перед нами стольник, думський дворянин, воєвода і намісник, генерал-поручик Г.І. Косагов, за участі котрого, без перебільшення, відбувалась більшість подій останньої чверті XVII ст. в історії нашого краю.

Бібліографічні посилання:

1. Бабулин И. Б. Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. / И.Б. Бабулин // Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. Выпуск 1. – М.: Единорог, 2009. – С. 272-285.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. II [Репринтне видання] / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – 349 с.
3. Каргалов В. В. Полководцы XVII в. / В.В. Каргалов. – М.: Патриот, 1990. – 496 с.

4. Ковальова І.Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – № 2/2002-1/2003. – С. 187-190.
5. Ковальова І.Ф. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – Д.: НГУ, 2004. – № 1/2. – С. 66-72.
6. Ковальова І.Ф. Археологічні дослідження на посаді міста Самарь – Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Д., 2006. – Вип. 13. – С. 164-175.
7. Ковальова І.Ф. Козацькі пам'ятки Присамар'я за археологічними дослідженнями / І. Ф. Ковальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – З.: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 130-133.
8. Ковальова І.Ф. Збереження Самарської товщі під час будівництва Богородицької фортеці // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Д.: НГУ, 2012. – Вип. 9. – С. 4-9.
9. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 452 с.
10. Листи Івана Мазепи. 1687-1691. Т. 1 / І. Мазепа; упоряд. та авт. передмови В. Станіславський; відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.
11. Рогожин А.А. Думный дворянин генерал-поручик Г. И. Косагов / А.А. Рогожин // Вопросы истории. – М.: РАН, 2011. – № 9. – С. 132-141.
12. Рогожин А.А. Царский воевода Г. И. Косагов в Запорожье – к вопросу о политике Русского государства на Украине во второй половине XVII в. / А.А. Рогожин // Вестник Орловского государственного университета. Серия: новые гуманитарные исследования. – Орел: ОГУ, 2012. – № 3 (23). – С. 357-363.
13. Рогожин А. А. Генералитет полков «нового строя» в России второй половины XVII века / А.А. Рогожин // Автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – «Отечественная история». – Брянск: БГУ им. И. Г. Петровского, 2014. – 27 с.
14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 15-ти кн. / С.М. Соловьев. – М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1962. – Кн. 7, Т. 13/14. – 725 с.
15. Шалобудов В.Н. Особенности денежного обращения XVI–XVII вв. в нижнем Присамарье / В.Н. Шалобудов // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003. – С. 183-186.
16. Шалобудов В.М. Ремісничі комплекси з Богородицької фортеці / В.М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2012. – Вип. 21. – С. 135-137.
17. Яворницький Д.І. Твори: у 20 т. / Д. І. Яворницький. – К.-Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 492 с.
18. Яворницький Д.И. История запорожских казаков / Д.И. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2. – 660 с.

Надійшла до редколегії 25.05.2015.